

کلینیک حقوقی دانشگاهی

چیستی، چرایی، چشم انداز فرارو

سید مسعود نوری

عضو هیئت علمی پژوهشی دانشگاه مفید

بنا بر گزارشی تاریخی، دورکیم در نخستین درس علوم اجتماعی خود در سال ۱۸۸۸ میلادی در دانشگاه سوربن، به دانشجویان حقوق گفت: «نباید خویش را در الفاظ خشک حقوقی محبوس کنید؛ اگر آنان تمام وقت خویش را صرف تفسیر متون قانونی کنند و در نتیجه در هر موضوعی تنها مشغولیت خاطرشان، تحقیق درباره قصد قانونگذار باشد، عادت خواهند کرد مبنای حقوق را فقط در اراده قانون‌گذار یابند و معنا را فدای لفظ کنند، و واقعیت را قربانی ظاهر نمایند».

سخن راست آن است که بسیاری از مردم حقوق را برابر قانون می‌پندارند، انبوهی از دانشجویان نیز بر این باور بوده، رسالت خویش را فهم آن می‌دانند، و برآند که هر کس قانوندان تر، فاضل‌تر! اسفبارتر آنکه، نمی‌دانند بر این قانون، چگونه لباس اجرا بپوشانند. اگر برحسب کنجکاوی، یا به جبر زمانه، روزی سر از دادگاهی درآورند، میان دانسته‌های خود و آنچه در دادگاه‌ها جاری و ساری است، فاصله‌ای می‌بینند گاه به قد راه زمین تا ماه! همان قصه‌ای که سال‌ها است میان دانشگاه و صنعت روی داده و هر یک راه خود را پیش گرفته و بسویی می‌تازند، میان دانشگاه و دادگستری نیز رخ می‌نماید.

یکی از ساز و کارهایی که می‌تواند دانشجویان حقوق را از همان دوران خوش تحصیل با واقعیاتی که کمتر در کتاب‌ها و کلاس‌ها نوشته و گفته می‌شود آشنا سازد، کلینیک حقوقی و آموزش‌های حقوقی کلینیکی است. در سراسر این گفتار کوتاه، مراد از کلینیک حقوقی عهده‌دار آموزش‌های حقوقی، نهادی است با این تعریف و عناصر و کارکردها:

بخشی از دانشکده حقوق (یا مرکز مطالعات حقوق بشر و نظایر آن است) که در فعالیت‌هایش، همزمان دو هدف را (که آنها را هم‌سنگ می‌شمرد) پیگیری می‌کند:

۱. آموزش عملی به دانشجویان حقوق از رهگذر کار با موکلین واقعی؛

۲. ارائه خدمات حقوقی رایگان به افراد و گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه که راهی دیگر برای دسترسی به آن خدمات و اجرای حقوق قانونی خود ندارند.

به بیان دیگر کلینیک حقوقی متصدی آموزش‌های حقوقی، نهادی مستقل، غیرانتفاعی، عام-المنفعه و قسمتی از دانشگاه است. همچنین عملکردی غیرسیاسی داشته، وابستگی به هیچ حزب و تشکل سیاسی ندارد. به پژوهش درباره قوانین و رویه‌های حقوقی‌ای که با زندگی روزمره مردم ارتباط وثیق دارند نیز علاقه‌مند بوده، تلاش می‌کند در اصلاح آنها مؤثر باشد.

دایرکردن کلینیک حقوقی و راه اندازی آموزش‌های کلینیکی در دانشکده‌های حقوق پیامدهای مثبت و شایان توجهی برای افراد و گروه‌های گوناگون دارد. شماری از این نتایج پیدا و پنهان، که ضرورت تشکیل این نهاد را تبیین می‌کنند، بدین قرار است:

الف) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای دانشجویان

۱. حضور دانشجویان در این کلینیک آموزشی، دانش آنان را از محدوده تئوری و نظری به سوی واقعیت‌های جاری در جامعه گذر می‌دهد. مواجهه و هم‌سخنی آنان با مراجعانی که نوعاً تمکن مالی نداشته و از گروه‌های آسیب‌پذیر و یا در معرض خطرند، سبب می‌شود عملاً با نیازهای حجم وسیعی از افراد جامعه خود آشنا شوند و به این دانشجویان که در ترم‌های پایانی تحصیل خویشند فرصتی می‌دهد تا توانایی خویش در حل مشکلات حقوقی مراجعان را بیازمایند. درست همان‌گونه که دانشجویان سال‌های پایانی دانشکده پزشکی، زیر نظر استادان خویش بر بالین بیماران می‌روند و میزان درستی تشخیص طبی خود را می‌سنجند.

طبق گفته پیشین چه بسا بتوان گفت، محک خوردن آموخته‌های دانشجویان، و برملاشدن نقاط ضعف و قوت علمی آنان، مهم‌ترین نتیجه مثبت حضور دانشجویان در کلینیک آموزشی حقوقی است.

۲. زمینه‌های عینی کمک دانشجویان به مراجعان پناه‌جو را ایجاد می‌کند؛

۳. حس زیبای مفیدبودن برای دیگران، و انرژی‌های مثبت ناشی از آن را به ارمغان می‌آورد؛

۴. مشارکت در فعالیت‌های خیرخواهانه و نوع دوستانه گروهی را آموزش می‌دهد.

۵. رازهای موفقیت در زندگی حرفه‌ای را به دانشجویان می‌آموزاند، از جمله یادگیری:

الف) روش تشکیل پرونده؛

ب) تهیه خلاصه پرونده‌ها؛

ج) نگارش و نامه‌نگاری حقوقی و روند اداری کارهای قضایی و شبه قضایی؛

د) مهارت مصاحبه؛

ه) فن آرایه مشاوره؛

و) روش‌های حل مسئله؛

ز) اصول اخلاق حرفه‌ای و کالت و قضاوت؛

ح) روش ارتقای ظرفیت‌های حرفه‌ای؛

و اینها همه زیر نظارت استادانی است که خود صاحب کرسی تدریس و پروانه و کالت می‌باشند. نظارت اینان، تضمینی است اطمینان‌بخش برای کامیاب بودن دانشجویان همکار با کلینیک حقوقی. نکته جالب توجه آن است که یادگیری همه این فنون و مهارت‌ها، در فرآیند انجام آنها صورت می‌گیرد؛ به دیگر سخن، از روش مؤثر یادگیری از رهگذر عمل کردن (Learning by Doing) استفاده می‌شود که در زمره کارآمدترین شیوه‌های آموزش است.

۶. همسو و هدفمند کردن فعالیت‌های جانبی دانشجویان و منصرف کردن آنان از تلاش‌های پراکنده و بعضاً غیرمفید. می‌دانیم چنانچه دانش‌آموختگان دانشکده‌های حقوق در آزمون ورودی کانون وکلا پذیرفته شوند، باید برای اخذ پروانه و کالت مدتی کارآموزی کنند. اگر کلینیک‌های حقوقی دانشگاهی بتوانند نظر مساعد کانون وکلا را جلب کنند که مدت همکاری دانشجویان با این کلینیک‌ها (به شرط رضایت‌بخش و مفید بودن، طبق گواهی رسمی دانشکده)، جزء دوره کارآموزی آنان به‌شمار آید، موجب شده‌اند موقعیت کلینیک‌ها بسیار والاتر شود و انگیزه دانشجویان برای تلاش در آنجا ده چندان گردد.

ب) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای دانشکده‌های حقوق

ارائه خدمات حقوقی مفید و در عین حال رایگان به همگان، به‌ویژه طبقات آسیب‌پذیر اجتماع، که زیر نظر و تحت مدیریت و با حمایت دانشکده‌های حقوق انجام می‌شود، موقعیت اجتماعی و نفوذ معنوی آنها را ارتقا می‌دهد. این موضوع در خصوص کلینیک‌های درون دانشگاهی (in House) و کلینیک‌های زنده یا حقیقی (Life Clinic/ Real Clinic) آشکارتر است. یادآور می‌شود کلینیک‌ها با توجه به محل فعالیتشان، به دو دسته درون دانشگاهی (درون

خانه‌ای) (in House) و برون دانشگاهی (برون خانه‌ای) (out House) تقسیم می‌شوند. همان‌گونه که به خوبی از این عناوین برمی‌آید، گروه نخست کلینیک‌هایی است که ساختمان آنها در محوطه دانشگاه واقع است و دسته دوم در محلی دیگر فعالیت می‌کنند و یا حتی ممکن است محل و ساختمان مشخصی نداشته و سیار (Mobil Clinic) باشند.

کلینیک‌های زنده یا حقیقی آنهایی هستند که خدمات حقوقی، از آموزش گرفته تا مشاوره و وکالت را مستقیماً در اختیار مراجعان قرار می‌دهند، اما کلینیک‌های مجازی یا شبیه‌سازی شده (Simulation Clinic)، بیشتر بر آموزش دانشجویان و بررسی دعاوی فرضی متمرکز هستند. طبق گفته‌های پیشین، آشکار می‌شود ایجاد هر نوع کلینیک حقوقی، موقعیت اجتماعی و کارکردهای مردمی دانشکده‌های حقوق را ارتقا می‌دهد، اما نقش کلینیک‌های درون دانشگاهی (in House) و کلینیک‌های زنده یا حقیقی (Life Clinic/ Real Clinic) بسیار بنیادی‌تر و آشکارتر است، زیرا افراد و گروه‌های آسیب‌پذیر و در معرض خطر، مستقیماً به ساختمانی در محوطه دانشکده می‌آیند و بی‌هیچ واسطه، و به طور رایگان از مشاوره‌های دانشجویانی که زیر نظر استادان خویش فعالیت می‌کنند، بهره می‌جویند و برای پیشبرد دعاوی خود در پرونده‌های مفتوح و در حال رسیدگی از آنان مدد می‌گیرند.

ج) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای استادان دانشکده‌های حقوق

استادان حقوق، همچون دانشمندان بسیاری رشته‌ها، برای ارایه دانش نظری خویش فرصت‌های مشخص و با ثباتی دارند. موقعیت والای اجتماعی حقوق‌دانان و جاذبه قوی تحصیل در رشته حقوق در اکثر قریب به اتفاق کشورها، موجب می‌شود استادان حقوق مخاطبان و دانشجویان پُرشماری داشته باشند. آموزش‌های کلینیکی این زمینه را برای استادان فراهم می‌آورد تا افزون بر دانش خویش، مهارت‌های حقوقی خود را نیز به نسل نو عرضه کنند. این امر افزون بر ارتقای میزان تأثیرگذاری آنان در جامعه، موجب می‌شود از رهگذر آموزش فنون حقوقی و تکنیک‌های دفاع از موکلین، به دانشجویان پُرانگیزه و کنجکاو، خود را از رخوت و رکون مصون دارند. آموزش در کلینیک حقوقی سبب می‌شود آموزشگران در خلوت کتابخانه و کلاس‌های دانشکده‌ها محصور نگشته و از تحولات دادگاه‌ها دور نمانند، با پرسش‌های نو مواجه شوند و از دیدگاه‌های تحول‌یافته حقوقی آگاهی یابند و حتی در آن نقش‌آفرین باشند.

د) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای جامعه مدنی

بسیاری از نهادهای مدنی، بنیادهای خیریه و سازمان‌های غیر دولتی در حوزه‌های فعالیت خود برای رفع پاره‌ای مشکلات به مشاوره حقوقی و معاضدت قضایی نیاز دارند. به‌عنوان مثال انجمن‌های حمایت از حقوق روزنامه‌نگاران، زنان، کودکان و سایر گروه‌های خاص، برای پیشبرد اهداف خیرخواهانه و بشردوستانه خود به راهنمایی حقوقدانان و دفاع وکلای نیاز دارند؛ از سوی دیگر به سبب محدودیت منابع قادر به پرداخت هزینه‌های چنین خدماتی نیستند. وجود کلینیک‌های حقوقی وابسته به دانشگاه، مایه دلگرمی چنین فعالان اجتماعی است؛ زیرا خدمات این کلینیک‌های حقوقی، اساساً رایگان بوده و همکاران آنها از انگیزه‌های قوی معنوی برخوردارند.

ه) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای دستگاه قضایی

خدمات حقوقی کلینیک‌های دانشگاهی سبب می‌شود حتی کسانی که توانایی پرداخت حق الوکاله ندارند نیز پیش از طرح دعوا، یا در صورت فراخوانده شدن به دادگاه، پیش از حضور در برابر قاضی، از مشاوره‌های حقوقی بهره‌مند شوند. این مشاوره‌ها، که زیر نظر وکلای دادگستری همکار با دانشگاه ارایه می‌گردد، سبب می‌شود شماری از دعاوی پیش از طرح در دادگاه به مصالحه و سازش انجامد، و نیز دعوایی که به دادگاه کشیده می‌شود، به‌طور صحیح و منقح مطرح گردد. به دیگر سخن در حالی که یکی از مهم‌ترین مشکلات دستگاه قضایی کشور تراکم پرونده‌ها است، خدمات کلینیک‌های حقوقی باعث می‌شود کمیّت پرونده‌های وارد به دستگاه قضایی کاهش، و کیفیت آنها افزایش یابد و این، کمکی بزرگ به دستگاه قضایی است.

و) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای افراد و گروه‌های آسیب‌پذیر و در معرض خطر

در اکثر کشورهای دنیا خدمات حقوقی در شمار گرانترین خدمات است. بسیاری از مردم، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه حتی اگر ضرورت استفاده از خدمات حرفه‌ای وکلای و کارشناسان حقوقی را بدانند، به دلیل محدودیت‌های مالی توان مراجعه به آنها را ندارند. این امر سبب می‌شود آنان نتوانند یکی از مهم‌ترین حقوق بشری خود در فرآیند دادرسی، یعنی حق استفاده از وکیل را اعمال کنند، موضوعی که گاه به تضییع گسترده حقوق آنان منجر می‌شود. کلینیک‌های حقوقی دانشگاهی که از دانش تخصصی و اعتبار اجتماعی استادان حقوق استفاده می‌کنند، می‌توانند

مطمئن‌ترین وسیله برای چنین افراد و گروه‌هایی باشند که به رغم ضرورت، به دلیل فقر مالی توان مراجعه به وکلا و کارشناسان حقوقی را ندارند.

تسهیل دسترسی افراد و گروه‌های آسیب‌پذیر به عدالت، یکی از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی کلینیک‌های حقوقی است. کلینیک‌ها می‌توانند با استفاده از ابزارهای قانونی؛ رایه خدمات حقوقی برای همه، توسعه ظرفیت‌های بخش‌های مرتبط، افزایش توانایی گروه‌های آسیب‌پذیر و به حاشیه رانده شده برای اداره زندگی‌اشان به توسعه حقوق بشر و تأمین عدالت ملموس کمک شایان توجهی کنند. ترویج فرهنگ وکالت حقوق بشری، رایه خدمات حقوقی برای گروه‌های آسیب‌پذیر، آموزش‌های درمانگاهی حقوقی، بسط شهروندسازی حقوقی و بازسازی احترام به قانون، تلاش برای آغاز اصلاح قوانین نامناسب از طریق آشکار ساختن نقایص آنها با مشارکت گروه‌های ذی‌نفع، برخی از کارکردهای حقوق بشری این نهاد است.

ز) دستاورد کلینیک آموزشی حقوقی برای آحاد جامعه

می‌توان گفت کلینیک‌های حقوقی، کارکردی نظیر بیمه‌ها دارند. بدین معنی که تعداد افراد تحت پوشش بیمه، بسیار بیشتر از کسانی است که عملاً از خدمات بیمه استفاده می‌کنند، اما همان کسانی نیز که ممکن است سال‌ها از بیمه حوادث و درمان و سرقت استفاده نکنند، احساس آسودگی و امنیت روانی دارند و حاضرند برای رسیدن به همین آرامش خاطر، هزینه‌های بیمه را پرداخت کنند. صرف این که افراد ناتوان از پرداخت حق‌الوکاله، بدانند در دانشگاه، که مرجعی است واجد صلاحیت علمی، و نهادی است خیرخواه و گشوده بر روی همگان، مرکزی برای رایه خدمات حقوقی وجود دارد و در صورت نیاز می‌توان از راهنمایی و مشاوره حقوقی فعالان آن به‌طور رایگان بهره برد، برای آنان آرامش خاطر و احساس امنیت به ارمغان می‌آورد. درست مانند این که مردمانی بدانند در شهرشان مرکز شبانه‌روزی و رایگان رایه فوریت‌های پزشکی، همچنین پلیس حافظ منافع و امنیت آنان وجود دارد.

این همه شماری از کارکردهای متنوع و ارزشمند آموزش‌های کلینیکی حقوقی است، ثمراتی که یکی از اینان دلیل موجهی برای راه‌اندازی آنها، پیوستن به آنها و حمایت از آنها است.

کلینیک حقوقی دانشگاهی در ایران

به رغم تجربه مثبت بسیاری کشورها در استفاده از این نهاد کارآمد، مثلاً از دهه ۱۹۶۰ در

ایالات متحده آمریکا، در کشور ما سابقه‌ای در این خصوص وجود ندارد. ناگفته نماند که نهادهایی مانند وکالت تسخیری و معاضدت قضایی در کانون وکلای دادگستری و دستگاه قضایی از دهه‌ها قبل در ایران وجود داشته و هم‌اینک نیز برقرار و منشأ خدمات فراوان می‌باشند، هر یک از این نهادها برابری وظایف قانونی خود صرفاً خدمات حقوقی به مراجعه‌کنندگان ارایه می‌کنند، اما اینها فاقد تعریف و کارکرد آموزشی هستند؛ همین مسئله وجه تمایز آنها با کلینیک حقوقی دانشگاهی است. توجه دانشگاه‌های ایران به درمانگاه‌های حقوقی و آموزش درمانگاهی حقوقی پس از آن جلب شد که در پاییز سال ۱۳۸۵ خورشیدی گروه هشت نفره‌ای متشکل از اعضای هیئت علمی و نهادهای حقوق بشری چند دانشگاه معتبر ایران و کانون وکلای دادگستری مرکز در کشور آفریقای جنوبی حضور یافته، ضمن گفت‌وگو با استادان کلینیکی دانشگاه ناتال شهر دوربان آن کشور، از نزدیک با نحوه فعالیت‌های آن آشنا شدند. این گروه پس از بازگشت به ایران، با برگزاری جلساتی در چند دانشگاه ایران (تهران، ۸۵/۱۲/۱۵؛ مفید ۸۶/۲/۶؛ آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی ۸۶/۲/۱۸ و واحد خوراسگان اصفهان، خرداد ۸۶) تجارب خویش را با همکاران دانشگاهی در میان نهادند. سمینار و کارگاه «آموزش کلینیکی حقوق و حقوق برای همه» که با مشارکت دانشگاه شهید بهشتی، مفید، آزاد اسلامی و کانون وکلای دادگستری مرکز، روزهای ۲۹ تا ۳۱ خرداد ۱۳۸۶ با حضور استادانی از آفریقای جنوبی، بنگلادش، اندونزی و ایران برگزار شد نیز از فعالیت‌های این گروه برای آشنا ساختن همکاران ایرانی با این نهاد خیر بنیاد است. دانشگاه مفید در نیم‌سال دوم سال تحصیلی ۸۶-۱۳۸۵ نخستین دوره آموزش کلینیکی حقوق برای دانشجویان را با مشارکت دو استاد دارای تجارب بین‌المللی و ملی برگزار کرد. در پایان همان ترم، برای نخستین بار آزمون پایان ترم را به صورت دادگاه مجازی برگزار کرد. بدین معنا که دانشجویان پس از فرا گرفتن عملی فنون مربوط به قضاوت و وکالت با ایفای نقش‌های قاضی، دادستان و وکیل آموخته‌های خویش را در محضر هیئتی مرکب از یک قاضی دیوان عالی کشور، سه وکیل و مشاور حقوقی و دو استاد آشنا با موضوع کلینیک حقوقی دانشگاهی از طریق ایفای نقش‌های سه‌گانه فوق‌الذکر ارایه کردند. این فعالیت در ترم نخست سال تحصیلی ۸۷-۱۳۸۶ نیز در حال اجرا است. در دور جدید این فعالیت تعامل مثبت و سازنده‌ای با دادگستری استان قم شروع شده است. با هماهنگی انجام شده و همکاری تحسین برانگیز معاونت محترم آموزش و قضات معزز دادگستری استان قم، به منظور ارتقای دانش و کسب مهارت‌های عملی، دانشجویان

همکار با کلینیک در دادگاه‌ها حضور یافته‌اند و از نزدیک با روند دادرسی آشنا گشته‌اند.

در کنار این همه، کلینیک حقوقی دانشگاه مفید به عنوان نخستین نمونه از نوع خود در کشور، آذر ماه ۱۳۸۶ با حضور نمایندهٔ مقیم سازمان ملل متحد در جمهوری اسلامی ایران، و در چارچوب طرح ملی ارتقای حقوق بشر و دسترسی بیشتر به عدالت افتتاح شد. همان‌طور که اشاره شد در کشور ما هیچ الگو و سابقه‌ای در این باره وجود ندارد. از همین رو شورایی از اعضای هیئت علمی گروه حقوق دانشگاه در مورد فعالیت‌های این کلینیک رایزنی و تصمیم‌گیری می‌کنند. یکی از مهم‌ترین تصمیمات این شورا، پس از نیازسنجی اجتماعی و مذاکرات فشرده با کارشناسان، آن بوده که در مرحلهٔ نخست، کلینیک دانشگاه بر مسایل کودکان و زنان تمرکز یابد و موضوع خانواده را در کانون توجه خویش قرار دهد. علت این انتخاب آن است که اولاً گروه‌هایی از زنان و کودکان به مشاوره‌های فوری حقوقی نیاز دارند؛ ثانیاً برای ایجاد حساسیت در وکلا و مشاوران حقوقی مرتبط کردن آنها با این گروه‌های در معرض آسیب ضروری است.

امید است کلینیک حقوقی دانشگاه مفید در تعاملی مثبت با کانون وکلا و دادگستری بتواند هرچه بهتر و بیشتر به اهداف دوگانه خویش یعنی آموزش عملی به دانشجویان حقوق از رهگذر کار با موکلین واقعی، و ارائهٔ خدمات حقوقی رایگان به افراد و گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه دست یابد.